

N. PÁL JÓZSEF

Ehető-e a csirkepaprikás?

GRENDÉL LAJOS: ÉS ELJÖN AZ Ő ORSZÁGA

Európának a hozzánk közelebb eső térségében, ahol valamiféle (amúgy nagyon is konkrét) történelmi átoktól sújtottan újra és újra bebizonyosodik jobbra érdemes céljaink érvényesítésének lehetetlensége, az emberi és szakmai önbecsülés sűrítményeként hangozhatott egykor Grendel Lajos példázata. A ma is Pozsonyban élő író arról beszélt 1987-ben Elek Tibornak, hogy a „szlovákiai magyar regény nem irodalmi kategória”, éppúgy nem, mint a szlovákiai magyar csirkepaprikás. „Nem akarok itt humorizálni – mondta –, de tessék végre tudomásul venni, hogy a regényt is csinálják, és minél jobban megcsinálják, annál jobb, miként a csirkepaprikás is ehetetlen, ha a szakács kontár.” Evidensnek tűntek akkor ezek a szavak, hiszen Grendel nem tett mást, mint az irodalom „önérvényűségének az elvéért” hadakozott ebben a szereptévesztési kényszerekkel megvert helyzetben, azt akarta, hogy a szlovákiai (akkor még csehszlovákiai) magyar író ne veregessék vállon csak azért, mert sorsvállalás címén a papírra kapart valamit. A személyiség méltóságáért való harc hangja volt ez valójában, amely a kisebbségben való létezést mint *lefokozó* életformát utasította el, nem pedig a szlovákiai magyar sorsközösség vállalásának morális parancsát! Az író látszólag csak az esztétikai mérce mindenkire kötelező érvényességéért emelt szót, de ha jobban belegondolunk, rájöhethetünk, hogy emberjogi (tehát az irodalom illetékességi körén „kívüli”) problémáról, ha tetszik, sorskérdésről beszélt. Szakmája védelmében oda tért hát vissza, amit – megint csak látszólag – tagadni próbált. A kisebbségi irodalmak föloldhatatlannak tetsző dilemmáját is tudtukra adta ezzel: követelhetjük mi újra meg újra az esztétikai mérce egyedülvalóságának jogát, bennünk élő történelmünk (az is a „bennünk való élés” egy fajtája, hogy állandóan rugdalózunk ellene) úgy adta, hogy mindig „másról” (is) fogunk beszélni, álljunk bár a fejünk tetejére.

Grendel Lajos személyében persze olyan ember szólt, aki korábban sem csupán a száját jártatta. A leginkább Rácz Olivér, Dobos László, Duba Gyula és Gál Sándor nevével jelzett, a személyes történelmi emlékezetet többször lírai hangon megszólaltató, a nyelvi megformáltságot inkább csak járulékos, de nem elsődleges szempontnak tekintő prózaírói hagyomány megújításában ő vállalta talán a leginkább karakteres szerepet. Az elődök történelmi hiátust kitöltő, tudattisztító tevékenységét elismerte ugyan, de a Fábry Zoltán-i felhívást a nagy „szlovákiai magyar regény” megteremtésére 1968 illúziófosztó tapasztalata után a részelemeire esett világgépek korában már – világszemléleti és prózapoétikai szempontból egyaránt – idejétmúltnak tudta. Grendel az e hagyománnyal szakítani szándékozó történelemszemléleti és nyelvi radikalizmus egyik „ügyeletes zsenije” lett szinte a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától, aki nemcsak teoretikus alapvetéseit fogalmazta meg rendre, akkor még kihívónak is tetsző módon (*Elszigeteltség vagy egyetemesség*, 1991), de regényeiben (leginkább az *Éleslövészetben* és a *Galeriben*) valóban képes volt a (cseh)szlovákiai magyar emberi és kisebbségi önismeret reálisabb esélyeit magas művészi szinten közvetíteni. E műltszembesítő alkotások létszemléleti pozíciója és „üzenete” merőben eltért például Győry Dezső néhai „kisebbségi géniuszának” bújtatottan is tovább élő, az önbecsülést a helytállás heroikus patetizmusával megfogalmazó modelljétől s az ahhoz kapcsolódó írói szereptudattól is. Az önnön létmódját már problémaként felfogó szöveg, a könyvek új „jelrendszere”, a formaszervező elvvé vált ironia nem az „erkölcsi titanizmusról”, hanem a történelem mellett és alatt élő (kisebbségi) ember tétova, életet mentően megalkuvó tehetetlenségéről adott esztétikailag megformált képet, ha tetszik, az illúziótlanság írói heroizmusával. Az idő tájt hangos morgás is fogadta e regényeket, a belőlük sugárzó értékszemléleti relativizmust nehezen emésztette meg a saját létének érvényességét még kételyek

nélkül szemlélő irodalomfelfogás, holott látni való volt, hogy Grendel pontosan azt tette, amit az ő írói világot elvetők rajta követeltek. Maradandó értékű művekbe menekítette a kisebbségi magyarság egy szeletének éppen a történelemből örökölt, „az irracionális tébolyult logikájára és ördögi eredetére” járó valóságát, egy etikaközpontú magatartás öncsalásra is hajló vigaszaitól mentesen.

Ez a mára irodalomtörténeti tényé lett fordulat nem volt elszigetelt jelenség (néhány évvel „késett” csak le az amúgy is erős inspirációt jelentő Esterházy–Nádas-fordulattól), hagyományának – fenntartva a választás jogának plurális gondolatát – az egyetemes magyar irodalmat és a világirodalmat tekintette. Mint minden, a régi szabályokat elvető indulásban, volt ebben a provincializmus elleni – amúgy jogos – rugdalózásban is persze valami türelmetlen, értékeket eltaposó radikalizmus, ami később megszélidült. Engem kevésbé érdekel, hogy a Grendel Lajos névvel is jelzett „paradigmaváltás” mennyiben sorolható be a „posztmodern” vagy az „új érzékenység” irodalmába, azért is, mert a szerző munkáinak alapszövege – a groteszkre, a fantasztikumra hajló látásmód vagy az újítás mintáit követő elbeszéléstechnikák ellenére – szerintem bizony következetesen realista (legalábbis az volt az emlegetett remeklések idején). Inkább az foglalkoztat, hogy jó tizenöt esztendő alatt mennyit módosult ez az egykoron oly karakteresen egyedinek tetsző prózaírói világ, annál is inkább, mivel nemcsak Márkus Béla vagy Kulcsár Szabó Ernő, de még Grendel monográfusa – Szirák Péter – is kudarcról, megrekedésről vagy valamiféle visszalépésről beszél újabban.

Amikor azt állítom, hogy az *És eljön az Ő országa* című „szomorú játék” – avagy ez az újabb „abszurdisztáni történet” – lényegében sikertelen kísérlet „a Lét átvilágítására”, akkor nem csupán arra gondolok, hogy az írói eszköztár kifáradt, hogy a régi módszerek mára esetleg megfakultak volna. Grendel egy hajszállal sem lett „rosszabb” író, mint volt a nyolcvanas években, a probléma *igazi gyökerét* egy föloldhatatlan szemléleti csapdahelyzetben látom, aminek például a történet elbeszélhetőségéhez való ellentmondásos viszony (Márkus Béla említette ezt az *Einstein harangjai* kapcsán) csak *következménye*. Grendel Lajos írói tudatának (ez nála nem azonos a magyar író hagyományos értelemben fölfogott *szereptudatával*) kialakulásában – példa erre a már emlegetett esszékötetén kívül a *Rosszkezdtem naplója* című jegyzetsora is – legalább két szemléleti összetevő erőteljesen közrejátszott. Meglevő és *állampolgárként* többször bizonyított civil kurázsija ellenére mindig következetesen hadakozott az írói szabadság korlátozását jelentő politikai, közéleti szerepvállalás ellen, *minden ideológiában* a totalitarizmus lehetőségét látta, *ugyanakkor* nem rejtette véka alá, hogy szerinte – többek között – a magyar regény századelőn való megrekedésének oka is a *liberalizmus* veresége volt. Így aztán a szerző, aki egy szellemi szabadságharchoz is hasonlítható makacssággal akart visszatérni mindig a „kristálytisza” irodalomhoz, az 1989-es fordulat idején határozottan a „liberális stratégiára” szavazott, íróként és állampolgárként egyaránt. Nemcsak egy politikai, hanem a tolerancia, a szeretet (!) eszményét is magában foglaló szemléleti liberalizmusban való bizalom volt persze a ragaszkodás fő oka, de tény, hogy a pillanat eljövételének az ígérete (a forradalomként megélt változás) az írói és az emberi remény megcsúfolását is hozta szinte egy időben. Az a liberálisnak hitt világkép, amelynek jegyében Grendel is valami „ismert” dolog ellen hadakozott, hirdelve az irodalom önmagáért való jogát, végül is „megvalósult” (most aztán szabad kísérletezni, nyakló nélkül), de a változás a bennünk szunnyadó etikai koordináta-rendszert is váratlanul (?) összezúzta. Frivol módon úgy is fogalmazhatnánk, hogy amíg a régi világban még tudhattuk (vagy hittük, hogy tudjuk), hol lakik az Úristen (és az ördög), a fordulattal a tudásnak és az érzékelésnek a szorított mederben tartott, de mégis önbecsülést adó egyértelműsége odalett, s csak abban lehetünk biztosak, hogy „nem annak az országa jött el”, akit vártunk. Itt állunk megfűrödve, nevetségesen forgolódva önmagunk körül (messziről úgy látszhat, mintha keresnénk valamit), s gesztusaink, szavaink – kifejezési eszköztárunk – bennünk rekedt törmelékeivel idétlenkedünk, magyarázkodunk, próbáljuk megmarkolni azt, ami mindig másutt van. Jó nagy közhely ez így persze, a regénybeli Elbeszélő is számtalanszor fölemlegeti ezt a tehetetlenséget, hol meditativan bölcselkedő, hol önironikus tónusban. Aligha csupán az a gond, hogy „a történelem letörölte a tábláról azt a függvényrendszert, amelyben senki (...) nem érezte jól magát”, s hogy az újat piszkos kezek rajzolják, hanem az is, hogy ennél többet mondani nemigen tudunk. Úgy látszik, éppen a remélt föllélegzés lopta el – paradox módon – azt a *belső* írói szabadságot, amelynek *külső* formájáért egykoron annyit

protestáltunk, s bebizonyosodott, hogy a szabadság a Babits emlegette „belső iránytű” nélkül kutyagumit sem ér, nem lesz irodalom az erőlködésből, forgolódjunk bár akármilyen posztmodern kirakatban. Ez pedig annyit tesz, hogy folytonos ácsingózásunk iránya és tárgya (a „vissza az irodalomhoz” állandó követelése) saját tehetetlenségünkön kívül egyebet nemigen bizonyít. Tán ez lehet az említett – kisebbségi létre fokozottan érvényes – föloldhatatlan szemléleti csapdahelyzet, mert Fukuyama úr mondhat akármit többmillió dolláros könyvszerződésére könyökölve, a mi történelmünk – s ezzel a mi íróink szerepe! – nem ért még véget. Legföljebb unjuk már – és egy kicsit elviselhetetlen.

Grendel Lajos új regénye számomra a szabadságnélküliség permanens állapotának bevallhatatlanságáról és ábrázolhatatlanságáról szól. „Történetmondás” ez, a történetnélküliség elmondásának a lehetetlenségéről. Ismerős a gond, Ottlik és Mészöly Miklós föléptétől mindenképpen, csak hogy az *Iskola a batáron*-ban és – mondjuk – a *Filmben* még másról (és persze máskor) szolt a mese. A mi fejünk fölül épp a csillagos eget s lelkünk ből a caritasban való bizalmat lopta el az idő, s adta helyette az „abszurdisztáni lét” nyelvi eszközeinkkel megszólíthatatlannak látszó valóságát. Itt már a szabadságra való vágyakozás artikulálása is lehetetlen, a jeltelenségbe zuhant személyiség föloldhatatlan determináltsága az élet nélküli vegetáció panoptikumszerű karneválját idézi. Nemcsak a regény sötétből előbukkant taxisofőrjének nincsen arca, állandóan halotti maszkok sorai között szédelgünk. Nevüket és emlékezetüket veszített, mulatságosnak tűnhető árnyalakok a szavak és a gesztusok megmaradt fragmentumaira is alig emlékeztető klisékkel érintkeznek, az önnön valóságára reflektálni képtelen létezés részvéttelenül groteszk szintjén – háttérben a régen várt, szabadulást ígérő történelmi mámor megfoghatatlan kavargásával, amelyből éppen az ember és a cselekvési képesség lúgozódott ki, már a kezdet kezdetén. Spray-vel egy halotti maszkot rejtő koporsóra fújt évszámmá lesz itt 1989 (a dátum a szövegben csak egyszer fordul elő), egy, a térképen fehér folttal jelölt idegyógyintézet kellős közepén. Egyébként pontosan tudjuk, hol járunk, azt is, hogy mikor, csak azt nem, hogy ki kicsoda, meg hogy mi történik velünk, bennünk. Ezért beszél aztán ez a nevetségesen szomorú és groteszk história az idővel és önmagunkkal való szembesülés képtelenségének a beismeréséről, s tanúskodik egyben a személyiség belső szabadságának ama megfogalmazhatatlan hiányáról, amiből az illúziótlanság formái és nyelvi fegyelmét is bravúrosan őrző *Éleslövészetet* olvasván még oly villódzó, részvételi élességgel átélhettünk valamennyit.

Itt nem áll össze a kép, reménytelen, hogy összeálljon, de ezt onnét is tudom, hogy az Elbeszélő sűrűn mondogatja, miközben a kezdeti pillanatába torkolló történet összerakását – a mások kéziratából – egyvégtében erőlteti. Nekem úgy tűnik, hogy nemcsak az önmagunkra való rálátás képessége veszett el a rendszerváltásnak nevezett – ahogy Ady Endre mondta az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* rótt soraiban – Nagy Humbug közepette, de a korábbi viszonyok létértékű leképezésére még érvényesnek tudott írói eszköztár is megroggyant. Kevés ember lehet persze, aki ezt Grendel Lajosnál jobban tudja, hiszen ő írta 1990-ben – akkor még nagyon is reménykedő módban –, hogy a térség irodalmainak meg kell találnia „az Abszurdisztánt... leghívebben kifejező abszurdisztáni irodalom stílusát, nyelvét és műfajait”. Hát ez eddig nem sikerült, s aligha csupán a régi – amúgy roppant féligazságú – közhely okán, amely szerint nincs meg még a „kellő távlat” a sarkunkban járó esztendők regénybe emeléséhez. Sommás lenne talán az az állítás, hogy a hetvenes évek második fele nyelvi és elbeszélői paradigmaváltásának irodalma kissé önnön túlhajszolt ironikus és narratológiai kultuszának a csapdájába esett, ám mégis lehet ebben valami. E váltás éllovasai akkor – joggal tiltakozván az ideologikus háttérű irodalomfölfogás ellen – valamiféle (mint később kiderült, nagyon is ideologikus) nyelvi-formai liberalizmusra esküdtek föl teljes egyértelműséggel, így e nyelvi szemlélet diadalra jutásának idején ennek az irodalomnak – durván hangzik, de nem tudom másképp mondani – éppen a *valóságidegensége* tűnt elő. Azt az ideológiai és történelmi prést, ami Esterházyék *akkori* műveinek nyelvi újítását még a szabadsághiány ellen való tiltakozás etikai tettévé sűrítette, feloldotta az idő, s kiderült a valósággal *akkor* adekvát formában mozgó formái és nyelvi elemek részbeni üressége, s ezzel együtt bizony e fölfogás – amúgy mindig látványosan tagadott – ideologikus alapozása is! Bevallani szépirodalomban ezt a nagyon is árulkodó elkötelezettséget persze kissé önleplező lenne, ezért aztán – ragaszkodván továbbra is a „tisza irodalmiság” illúziójához – csak egy lehetőség maradt: a formai bravúrok, a nyelvi ötletek sokszor öncélú variálgatása, a mindenben elburjánzó szemléleti és

értékrelativizmus hirdetése, aminek „filozófiai” hátere megint csak egy tévesztett értelemben fölfogott liberalizmus lehet.

Igaztalannak érzem magam egy kissé, mert az elmondottakat Grendel Lajosra kevésbé vélem jellemzőnek, mint egykori magyarországi inspirálóira. Lehetséges, hogy a kisebbségi léthelyzet ma tán még inkább brutális formája tartja fenn benne a valóság irodalom által való megszólításának egyre fogyó igényét, csak éppen elvesztek az ő koordinátái is, s így a régi eszközök túlbonyolított maradványából az ő tollán sem igen születhet új minőség. Amíg korábban a történelemben élő ember relativizmuskényszerének az (ön)ironikus ábrázolása egy heroizáló eszményítés tudati csapdáját volt képes föloldani, addig az einsteini képlet mai erőltetése csupán – joggal tovább élő – „rosszkedvéről” adhat számot. A mindent elborító relativizmus nemcsak a szereplők (nevüket vesztett árnyalakok) értékvilágát hatja át, hanem a regény nyelvezetét és szerkezetét is. Az *És eljön az Ő országa* akár a posztmodern összefűzetlen „doboz-regényeinek” a módijára is emlékeztethet bennünket, ugyanis az egyes „fejezeteket” néhol akármilyen sorrendben olvashatnánk. Van ugyan a könyvnek egy virtuális meséje – ebben az Elbeszélő politizál, tehetetlenül kóvályog, hosszasan meditatál, birkózik Ingriddel való kapcsolatának reménytelen sivárságával, várja Nepomuk kéziratát, *csupán* „elbeszélőként” nincs jelen –, de például Richard Wagner belügyér anekdotikus karrierrajzának végteleníthető számú történetei bármilyen sorrendben fölmondhatók lennének. A történetrészek szálát szándékosan elejtő „fejezetek” sorjáznak egymás után, relatívvá lesz itt minden, a szereplők arca (sőt néha a személye), a nézőpontváltások érvényessége, s azzá az elvárható olvasói magatartás is. Posztmodern ihletésű hát a regény – azt is a tudomásunkra hozza, hogy a regényt megírni nem lehet –, akárcsak a borítója, a blokkházakban tekerődő őshüllőkkel s a *reneszánsz* mester, Giorgione (tükörből fotózott) *Alvo Venusa* fölött álló ragadozó madárral. A regény végén azonban pontosan ott tartunk, mint az elején, demonstrálván mintegy a történet érvénytelenségét és elmondhatatlanságát egyaránt. 1989 augusztusában vagyunk, szájtevéstől hangos értelmiségi táborban, egy új, befulladásra ítélt kapcsolat hajnalán és természetesen a történelem balga reménykedéssel teli csomópontja (1989 novemberének forradalma) *előtt*, csupán a nézőpont változik meg. A könyv elején még a tömegben meghúzódó „bűvös ávós”, Richard Wagner kerül a fókuszba, s hivatása szerint *figyeli* a most *íróként* föltűnő Elbeszélő megismerkedését Ingriddel. A titkos jelentések körmölésén gyakorlott elme éppen *a regény* megírásához gyűjt anyagot, hogy aztán némileg később az időben (úgy nyolcvan oldallal előbb a szövegben) a mindenkiről mindent tudó – feltűnően tiszta körmű (kezű?) – „megdonaldzépítő” üzletember, Mr. Davis maszkjában az Elbeszélő tudomására hozza, hogy „a történelemnek vége”, s mítoszokra, emlékezetre semmi szükség többé.

A két egymásra préselt, így egymást kioltó végpont között pedig – Grendel naplójának a fordulatait használom – a nagyon okos, nagyon művelt és nagyon intellektuális „hókuszpókuszok” sorozatát olvashatjuk, de sajnos, igazi „varázslat” nélkül. Meglehet, ez nem is történhet másként, hiszen a szerző vallomása szerint is a „jó irodalom mindig Isten keresését jelentette”, itt pedig éppen *ennek nevetségessé válásáról* esik szó. Profanizált keresztény allúziókkal van tele a szöveg, az a „történet” egyik lényegi szálának a magva is. Ács József és Mária fogpaszta reklám jegyében fogant gyermeke azonban – a Megváltót idéző Krisztián névre keresztelték az addig meddő anya álmában megjelenő biztosítási ügynök parancsára – a regényben van is meg nincs is, egyszer meg szélhámos módon kettő is lesz belőle. A kétéves korában Arisztotelészt olvasó csodagyerek „vidalszasszonvasendgő”-ul tanul beszélni, s eltűnően szülei elől, a „dallaszról” szónokol a sokadalomnak, egy hordó tetején. Sixtus és Bonifác, a két pápánévű „megszállott” talán éppen Godot-ra várnak a pusztaság egyetlen fája alatt, de csak az a Nepomuk talál reájuk, aki a szentek panteonjából most a titkos elmeegógyintézet igazgatói székébe hullott, hogy aztán az „új rendben” – ügynöki továbbképzésre jelentkezve – ott rekedjen a világ végén, és megismerkedhessen *Az eltűnt idő nyomában*-t permanesen olvasó ikonarcú („olvasó nő”) fehérszeméssel – *miután* üzekedett vele. Radikálisan és vigasztalanul Isten nélküli világ ez, csak éppen a megformáltságot tekintve is nagyon eklektikus. A lírai futamokat az ironizáló groteszkség, a pőre naturalizmust az álomszerű fantasztikum, az anekdotikus részeket a szapora számú meditatív bölcselkedés váltja vagy keveri. Nincs (nem is lehet?) kohéziója ennek az emlékezet-kiesettségtől terhelt, formátlan látszattörténet szövegének, így aztán a meditációk hosszadalmasan unalmasnak, az

anekdoták üres viccelődésnek, a „keresztény” vonatkozások pedig inkább csak blaszfémikusnak tetszenek, s éppen *a tragikumképtelenségre való rádőbbenés, a biányi átélésének a lehetősége* sikkad el. Néhol derűs, néhol nagyon is keserű olvasmány, de erőtlen regény így ez a „szomorú játék” eszményvesztésünk újabb fejezetéről, arról, hogy itt valami nagy szélhámosság történt, hogy megint átverték bennünket, s hogy közös dolgainkat – a *Dunánál* természetesen – újra valami Szergej vagy isten tudja, milyen nevű biztosítási ügynök akarja rendezni. Itt állunk kifosztva, múltunk és reményeink nélkül, s összevissza beszélünk, ismételve a jó nagy közhelyeket, mint a szlovákiai magyar irodalom – talán éppen Grendel emlékeztető *Csehszlovákiai magyar novellájának* az „ihletésére” megszületett, aztán osztódással szaporított – „hagyománypótló” poétájának a mottóvá *betsúsztatott* lapos „versezete”, amely oda lyukad ki, hogy mi valójában csak azt tudhatjuk, hogy nem tudhatunk semmit. Ennyivel azonban eddig is tisztában lehettünk.

Nem tudom, megint arról van-e szó, amit Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter nyomán – úgy fogalmazott meg, hogy a szerző sikerületlenebb munkáiban poétikájával egy „gondolatilag nem teljesen uralt területet próbált birtokba venni”, de számomra tény – az ugyancsak „hangulatos” *Einstein barangjai* is ezt bizonyította –, hogy az emlegetett abszurdisztáni irodalom stílusa, nyelve, műfaja még nem érett össze, így Grendel Lajos is a régi eszköztárat kénytelen előbb variálni, aztán (túl)bonyolítani. Az is lehet azonban, hogy újmódi (?) létünk átvilágításához (ha már a *megváltás* megint elmaradt) nem is annyira nyelvi, formai újdonságokon kéne törni a fejünket, elég lenne, ha bíznánk az irodalom valóságmegszólító erejében (mindenesetre a *Sinistra körzetet* író Bodor Ádám mintha jobban bízott volna benne). Nem sírom én vissza a valósággal semminémű kapcsolatot nem tartó ásatag „realizmus” hazugabb formáját, de úgy gondolom, hogy az a „paradigmaváltó” próza, amely a valóságábrázolástól mint *szótól* viszolyog a leginkább, kezd kimerülni, s az egykoron zseniális formai újítások egyre inkább üres malomként forognak tovább. Időközben klasszikussá kinevezett alkotóink egyike-másika mintha még mindig eszelősen ragaszkodna a nyelvi megformáltság mindenekfölöttiségének *verbális hangoztatásához*, mint valami fétishez, holott ez mint „szakmai” alapkövetelmény olyannyira magától értetődik, hogy már beszélni sem kellene róla. Ezért aztán a nyelvi és formai erőlködés önmagáért való bűvészműtatványai egyre szembeszökőbbek lesznek, a valóság, amely – különösen a prózában – minden helyesen fölített kérdésre jól szokott válaszolni, kimarad a játékból, miközben némely írónk a zsenialitás önelégültségével szórakoztatja magát, s „ideológiamentesen” legyint mindazokra, akik az irodalom (mondjuk, nemzeti) feladatait hozzák szóba. Bizonyos persze, hogy a túlhajszolt ideologikusság valóban megöli az írói szabadságot – de el kellene végre ismerni, hogy ez még akkor is igaz, ha az az ideológia az (ál)liberalizmus gáta nélkül idétlenkedő, minden értéket relativizáló hókuszpókusza. Lehet, hogy a „belső iránytű” most egy időre tényleg szétzúzta a történelem, így hát éljen és virágozzék minden, ami dekonstrukció, de az ebben való megnyugvás írói programnak eléggé vékony. Grendel Lajos, hála istennek, mintha nem teljesen errefelé iparkodna, de azért a köldökzsinór, ami egy módosulásra szoruló fölfogáshoz köti, még elég erős. Megpróbálta fölön csípni az időt, de a végeredmény – „gondolatilag még nem teljesen uralható” a terület? – felemásra sikerült. Az *Eljön az Ő országa* egy minden ízében profi írónak a kisebbségi irodalmak létezésicapda-helyzetében született töredékes tanúsítványa arról a lehetetlenül szabadsághiányos állapotról, amiben élnie adatott. Szórakoztató és megkeserítő olvasmány egyszerre, csak néhol modorosan lapos és fárasztóan unalmas. „Lelombozza”, kétségbe ejti az embert, ahelyett, hogy fölrazva magához emelné, mint a korai regények. Azt is mondhatnám, egy remek szakács ehető csirkepaprikása, csupán az a baj, hogy olyan, mintha tápon nevelt, „gyári” szárnyasból készült volna. (*Kalligram, 1996*)